

В. А. МАКСІМОВІЧ

ПСІХАЛАГІЗМ РАННІХ АПАВЯДАННЯЎ М. ГАРЭЦКАГА

Перачытваючы раннія апавяданні М. Гарэцкага, змешчаныя ў яго зборніку «Рунь» (1914), міжволі заўважаеш, як далікатна, як ашчадна, тактоўна адносіцца пісьменнік да сваіх герояў: выпісвае кожную рыску, кожны штрых, які мог бы сказаць аб ім, героі, як мага паўней і глыбей.

Мастацкі свет твораў Гарэцкага настолькі арганічны, сапраўдны, жыццёвы, што не паддаецца грубаму механічнаму прэпараванню. Пісьменнік імкнуўся не парушыць логіку развіцця характару героя, прасачыць працэс яго ўнутранага станаўлення, развіцця. Самавыяўленню героя надавалася першаступеннае значэнне. Прысутнасць самога аўтара амаль не заўважалася. Складваецца ўражанне, што пісьменнікам паказана толькі знешняе дзеянне, рух, у той час як ступень суб'ектыўнага, эмацыянальнага выяўлення абумоўлена ўнутранымі рэфлексіямі галоўнага героя. Таму і дзеянне (умоўна кажучы) у апавяданнях Гарэцкага працякае сапраўды нязмушана, натуральна, праўдападобна. Менавіта адсюль бярэ свой пачатак тая суб'ектыўна-аналітычная плынь, якая стала замацуецца ў творчасці К. Чорнага, М. Зарэцкага, Я. Брыля, І. Мележа, М. Стральцова.

Але напачатку гэта была ўсё ж не плынь. Гэта была «Рунь» — усходжая, маладая, жыццяздольная. В. Ластоўскі так адазваўся аб ёй: «Рунь» — гэта не зборнік апавяданняў мляўка-стагнальных і не скалазубства з вяскоўца, з яго мазалёў і цемнаты, гэта першая ў нашай літаратуры паэма-трагедыя Маладой Беларусі. Першы голас беларускай, маладой, набалелай душы «на ўвесь свет, на Белу Русь»¹. В. Ластоўскі, па сутнасці, высока ацаніў галоўную вартасць зборніка — яго «грунтавы», «заземлены» псіхалагізм, які сягаў далёка ўглыб, пад «карэнне».

Сапраўды, апавяданні М. Гарэцкага — гэта свайго роду першаадкрывіцё новага і незнаёмага дасюль мацерыка — голасу душы чалавека, беларуса ў акіяне людской нематы, сацыяльнай неўладкаванасці і агульнага ўбоства жыцця. «...Адраджаць чалавека ў беларусе (не ў другім кім, бо ён (маецца на ўвазе герой аднаго з апавяданняў пісьменніка. — В.М.) — сын беларускага народу і найлепі мог паслужыць Беларусі)» — было асноўнай і адраджэнскай, і жыццёвай, і мастацкай праграмай самога М. Гарэцкага, марай і сэнсам яго жыцця. Кіруючыся гэтай высакароднай задачай, пісьменнік на першы план у сваёй творчасці ставіць трагедыю і боль душы чалавека, шчыра заклапочанага лёсам сваёй бацькаўшчыны. І невыпадкова ў цэнтры ўвагі мастака — лёс маладога беларускага інтэлігента, інтэлігента ў першым пакаленні, выхадца з сялянскага асяроддзя, які пакутуе ад сваёй «нязгоды» з родным краем. Гэтая «нязгода» — духоўная ўзрушанасць, рэфлексія, інтраспекцыя, — якая ў папярэднікаў толькі абрамляла дзеянне, у Гарэцкага становіцца асноўным сэнсавыяўленчым ядром, базісам, на якім трымаецца ўся сюжэтно-кампазіцыйная канва. Менавіта ў гэтым бачыцца асаблівая вобразастваральная мадэль Гарэцкага-псіхолога, якая дапамагае пранікнуць у глыбіню і заканамерную аснову развіцця характару.

Рознасць патэнцыялаў, як вядома, заўсёды нараджае рух, цяжэнне. Героі Гарэцкага таксама раскрываюцца праз дынаміку пачуцця і думкі. Людзі неспакойнага, пошукавага, актыўнага характару, яны, з аднаго боку, прадстаўнікі той генерацыі, таго пакалення, якому адкрылася магчымасць далучыцца да культурных набыткаў чалавецтва, а з другога, — моцна звязаны з глыбінна народным, сваім, роднасным. Балюча ўспрымаючы несправядлівыя папрокі людзей, накішталт, «запанеў, запышэў, гардзіцца», герой апавядання Гарэцкага «У лазні» Клім Шамоўскі разважае: «І лацвей ім... страляць у вочы «запанеў», ведаючы вагу свае векавечнае працы мужыцкае, а хай бы яны пабачылі боль сэрца і смутак душы ў мяне, прымача ў «панстве» і пасынка вёскі, і яны лепей паехалі б з сахою на родныя палаткі, чымся, адарваўшыся ад дзядоўскіх сяліб, вісець у новым і невыразным паветры...»²

Праз самарэфлексію героя Гарэцкі выяўляе ў характары Кліма валявы, актыўны пачатак, які і прымушае яго рабіць такія-сякія спробы прышчэплення культуры роднай вёсцы, хоць гэтыя спробы і разбіваюцца аб глухую сцяну вясковай інертнасці: «Я вёз дамоў кніжкі, каб чытаць ім, — не без крыўды ў голасе гаворыць ён, — а яны кожны вечар, кожнае свята гуляюць у карты ў Мікітавай хаце, а на кніжкі не звярнулі ніякай увагі...» (с. 50). Адсюль такое адчайнае і непадробнае самаапраўданне, якое сведчыць аб трагедыі духоўнага раздваення героя: «Скуль жа ведаць гэтаму старому вяскоўцу, «прыгонніку» Мікіту, што ён, Клім, вучыўся не дзеля таго, каб «заграбаць» грошы, што ён іншы, што ён жа не цураецца вёскі, любіць яе і шануе, як родны сын, што ён хоча кіравацца ўсімі сіламі, каб бачыць яе цвярозай, светлай, здаволенай жыццём ды сумленнай...» (с. 51). Як бачым, Клім імкнецца пры гэтым апраўдаць і зразумець аднавяскоўцаў, таго ж Мікіту, але, знаходзячыся пад глыбокім уражаннем перажытага, не можа адразу падавіць у сабе хвалю напаўняючых яго пачуццяў і думак. Для раскрыцця гэтай надзвычай вострай жыццёвай сітуацыі, моманту найбольшай духоўнай напружанасці, эмацыянальнасці пісьменнік скарыстоўвае форму разгорнутага ўнутранага роздуму, якая перадае працэс мыслення героя на стадыі амаль што ўнутранага прамаўлення. Тут мы становімся сведкамі працэсу, калі ўнутраная мова героя нібыта выцясняе знешнюю, а ў паасобных выпадках нават выступае ў ролі гэтай знешняй мовы.

Канфлікт героя са сваімі аднавяскоўцамі жыццёва праўдзівы, сітуацыйна апраўданы. Пісьменнік ішоў ад рэальнага жыцця, ад канкрэтных жыццёвых сітуацый, імкнучыся сродкамі мастацкай мовы перадаць, выразіць непаўторнае індывідуальнае аблічча свайго героя, яго памкненні і перажыванні, сум і боль, крыўду і адчай. Духоўны канфлікт героя — гэта канфлікт паміж рэальным, жыццёвым (сацыяльная неўладкаванасць, бруд, «ідэалізм вясковага жыцця») і ідэальным, свядомасна-сутнасным (вера ў лепшую будучыню, у хараство душы чалавека). Менавіта гэтая супярэчнасць паміж рэальным і ідэальным прыводзіць героя да глыбокага роздуму, да ўнутранага супрацьстаяння, пэўнай духоўнай дваістасці. Героя Гарэцкага не задавальняе сацыяльная роля «прымача ў «панстве» і «пасынка вёскі». Але яго мары і добрыя намеры разбіваюцца аб глухую сцяну жорсткай рэчаіснасці. І як заканамерны вынік — песімізм і расчараванасць у жыцці, што апаноўваюць героя. Праўда, гэты песімізм не прыводзіць да безвыходнасці, адчаю, духоўнай дэпрэсіі. Гэта толькі тая мяжа, той парог найвышэйшага напружання ўсіх душэўных сіл, за якім наступае духоўнае ачышчэнне, прасвятленне. У гэтым мы пераконваемся, калі чытаем унутраны маналог героя: «Але не адракацца, не быць здраднікам, а любіць, шанаваць родную Бацькаўшчыну павінен, доўжан...» І ўслед за гэтым — такое шчыmlіва-сыноўняе, заповітнае: «Мой родны кут, люблю цябе без меры!» (с. 53).

Сімптаматычна, што апавяданне заканчваецца светлым, лірычным акордам. Прыём паэтызацыі чалавека і яго ўзаемаадносінаў са светам, на нашу думку, быў свядомым крокам Гарэцкага ў асэнсаванні эпохі «адраджэннізму». Пры знаёмстве з раннімі апавяданнямі лёгка заўважыць, што ўсе галоўныя героі пісьменніка — натуральныя эстэты, рамантыкі духу, якія тонка разумеюць і цэняць хараство, красу, прыгажосць і, што асабліва важна, прагнуць не толькі бачыць, але і тварыць гармонію ў жыцці. Унутраны драматызм іх пачуццяў цесна мяжуе з тонкім

адчуваннем прыгажосці прыроды, філасофскім асэнсаваннем агульначалавечых ідэалаў, этычных катэгорый добра і зла, жыцця і смерці, любові і нелюбові. І мукі барацьбы за ідэалы з'яўляюцца той сілай, якая ўзнімае героя ў апавяданняў да найвышэйшых вяршыняў духу, названых Чалавечай прыгажосцю.

Засяродзіўшыся на разгадцы «праклятых пытанняў», жадаючы даведацца «не толькі як яно, але і адкуль яно», Архіп Лінкевіч (апавяданне «Роднае карэнне»), а ўслед за ім і аўтар, імкнучца, па сутнасці, да разгадкі нацыянальных філасофем, архетыпаў народнай анталогіі. «Што за народ наш, беларусы?»—гэта пытанне-загадка Архіпа Лінкевіча становіцца пытаннем-лейтматывам, якое пранізвае і гэтае апавяданне, і ўсю творчасць М. Гарэцкага наогул. Архетып народнага быцця настолькі захапіў героя, што ён цвёрда вырашае «збіраць матэрыялы аб духоўным жыцці свайго народа».

Глыбокія духоўныя рэфлексіі, ваганні, сумненні, якія часам прыводзяць Архіпа да агнастыцызму, адмаўлення навукі, песімістычнай зайздрасці тым, «хто мірыцца лёгка з гэткам будаваннем жыцця або хто бадайшто не думае аб гэтых «шалёных» пытаннях, ці ў беганні за кавалкам хлеба забывае аб іх...» (с. 66), сведчаць аб яго філасофскім успрыманні жыцця. Пошукавая, няўрымслівая натура героя прыводзіць да новай загадкі, якая становіцца для яго яшчэ адным «праклятым» пытаннем: «І то яшчэ дзіва: няхай бы людзі далікатныя, чуткія, не запрацаваныя ад цяжкае працы, няхай бы яны гібелі ад гэткай мукі; дык не, дык жа народ просты, народ, каторага лаюць «цёмным», чаго ён, гэты шэры, аднатонны народ, па глухіх кутках, у лясках сваіх, сярод балот і пнёў, чаму ён мучыўся і мучыцца ад той жа болькі?» (с. 66). За ўсімі гэтымі разважаннямі ў першую чаргу праглядаюцца ўнутраныя пошукі самога героя, якія звязаны з разгадкай эзатэрызму народнага быцця, сэнсу быцця наогул. Адсюль і рэфлексіі, споведзі, роздумы «пра сябе», унутраныя разгорнутыя маналогі, якія падпарадкоўваюцца задачы «чалавеказнаўства»—выявіць, раскрыць унутраны свет асобы, яго маральную сутнасць. Пры гэтым пісьменнік, магчыма, не столькі імкнецца раскрыць «тайну» свядомасці, якая абуджаецца, колькі прымушае звярнуцца на яе ўвагу, загаварыць аб ёй як аб іманентнай данасці, што дазваляе глыбей зразумець, асэнсаваць жыццё, разабрацца ў рэчаіснасці і знайсці яе сэнс.

Паказальным у гэтых адносінах з'яўляецца сон Архіпа ў новай бацькавай хаце. Гэта не толькі «кардыяграма» ўнутранага неспакою, узрушанасці, нервова-эмацыянальнага пад'ёму,—у ім заключаны і сімволіка-алегарычны сэнс. Ява, што ўсплывае з кашмару ночы, прадметы і адчуванні застаюцца ўсё яшчэ ва ўладзе неразгаданага, «таёмнага, страшнага, шчыра-беларускага»: «Грае-грае ліра старэцкая аб часах мінуўшчыны-старадаўшчыны. Спявае сляпы старац-музыкант, перабірае, не хапаючыся, па струнах тых, гучна-маркотных...

...Штосьці падымаецца на сэрцы ў Архіпа ад музыкі гэтак: плакаць, стагнаць, слёзы ліць жадаецца, думкі любові выплакаць-выгукаць бажаецца, і млосна-мляўка так робіцца... Шчыміць у грудзях маладых, жалка-жалка, усе людзі добрыя, лагодныя, любыя, а як мучацца, бедныя!..» І ўслед за гэтым—такое адчайна-ўзрушанае, стыхійна-рамантычнае: «Эх! Пайсці і сілу на ўвесь свет паказаць, прагнаць крыўдзіцеляў, вытурыць іх ад людзей бедных, шчырых, змірных і пакорліва-прыяючых, людзей родных і балюча скрыўджаных.

І добра на зямельцы будзе ўсім! Усе родныя, радыя, усе дужыя, ладныя. Свеціць сонейка, а ў гайку птушчкі пяюць вясёла так, ладненька, а красачкі цвітуць, пахі-араматы прыемныя, любыя носяцца, шуміць жыццё высокае, доўгакалосае, шэпча думу святую, ціхую каласамі буйнымі, падзяку пая працы мужыцкай, а не «мужыцкай»—сялянскай працы, справядлівай...» (с. 68).

Менавіта прага красы, гармоніі і адначаснае разуменне немагчымасці яе здзяйснення прыводзіць галоўнага героя да ўнутранага раздвалення, унутранай нязгоды са светам. Больш таго, для Архіпа Лінкевіча прыгажосць, краса выступае адначасна перадумовай і вынікам сацыяльнай роўнасці, справядлівасці як вышэйшых формаў праяўлення прыгожага ў грамадстве. Гэтая ж думка, толькі з большай сацыяльнай акрэсленасцю

цю, пранізвае і лірычную імпрэсію «Стогны души»: «Я не хачу трываць! І не вытрываю, бо нельга вытрываць. Я скіну, сарву ланцугі свайго старога жыцця і зраблю жыццё новае. Зраблю! Парву ланцугі спрадвечнай гульні-лені, ланцугі глуму, шальмоўства і страшэннай, аграмаднай цемнаты векавечнай, тыя ланцугі, што робяць з чалавека скаціну, быдлё, што твораць «паноў» і «мужыкоў» (с. 58).

У свой час Антонам Адамовічам, узвышэнскім крытыкам і літаратуразнаўцам, была заўважана вельмі характэрная дэталь, якая ў нейкай ступені пралівае святло на адметнасць светапогляду пісьменніка. Аўтар апавядання «Рунь», што адкрывае аднайменную кнігу і ў якое ўваходзілі «ўстаўныя» апавяданні «Войт» і «Княгіня», напісаныя нібыта галоўным героем Уладзімірам З., у сваіх каментарых да іх піша: «Апавяданні сведчаць, што яго (Уладзіміра З.—В. М.) займалі не толькі што грамадзянска-палітычныя пытанні, але і перажыванні чалавека, яго псіхалогія. Значыцца тож, любіў ён характо, прыгажосць, хаця і не любіў паказваць таго занадта, бо па яго сумленню жыццё ў наш практычны век вымагае іншага. Але гэта быў такі рамантык. Колькі вершаў умеў ён напамяць! З беларускай жа народнай паэзіі найбольш ён любіў ціхія легенды і страшныя паданні; таксама—казкі, у каторых даводзіцца, што некалі праўда возьме верх над злом»³. А. Адамовіч у сувязі з гэтым заўважае, што Гарэцкі, «па сутнасці, разумее псіхалогію як элемент характа, прыгажосці (разрадка наша. — В. М.), ставячы яе гэтым на першы план, паколькі канцовай мэтай мастацтва, як вядома, якраз і з'яўляецца гэтае характо»⁴.

Прыём эстэтызацыі красы, характа—у розных формах і праяўленнях—быў характэрнай адзнакай ўсёй адраджэнскай літаратуры. І выкарыстоўваўся ён найчасцей поруч з заглыбленай псіхалагічнасцю, якая часта межавала з праявамі песімізму. Але менш за ўсё, думаецца, трэба звязваць гэты песімізм з упадніцкімі настроямі, «усясветнай тугой», жыццёвым скепсісам. Менавіта ад такой небяспекі засцерагаў даследчыкаў У. Дзяржынскі (Чарджынскі), даючы характарыстыку паэзіі Я. Коласа нашаніўскай пары: «Гэта не суб'ектыўная песімістычная настроёнасць паэта,—пісаў даследчык, маючы на ўвазе псіхалагізм коласаўскай паэзіі,—а толькі суб'ектыўная тыпізацыя тагачаснага жыцця. Іншага паказаць і нельга было, бо гэта не адпавядала б ні тагачаснай рэчаіснасці, ні тым мэтам і задачам, што ставіў перад сабой беларускі нашаніўскі адраджэнскі рух»⁵. Гэтыя словы можна дастасаваць і да ідэйна-стылявой характарыстыкі творчасці Гарэцкага, яго рэалізму, які, па словах акадэміка Я. Ф. Карскага, «даходзіць да дэтальнай анатоміі, да фатаграфавання атамаў»⁶.

Раннія апавяданні М. Гарэцкага даюць усе падставы зрабіць выснову, што іх аўтар—сталы майстар раскрыцця псіхалагічнага ў жыцці чалавека. Яго апавяданні—кардыяграма «біяграфій» цэнтральных герояў, разгорнутая ў карцінах іх унутраных перажыванняў. Кожны з герояў успрымаецца як свосасоблівы партрэт чалавека, дадзены або «знутры», праз самааналіз, праз унутраную мову, або «збоку», вачыма аўтара, які імкнецца зазірнуць у душу свайго героя з дапамогай спалучэння аўтарскага аналізу і самааналізу. Прычым голас самога аўтара, яго прысутнасць адчуваецца даволі моцна. Усё гэта сведчыць на карысць суб'ектыўнай формы выражэння псіхалагічнага, дзе істотнае значэнне мае аўтарскае апісанне плыні пачуццяў і перажыванняў.

Безумоўна, усё, пра што апавядае М. Гарэцкі,—бачанае і перажытае ім самім. Таму раннія апавяданні пісьменніка, пазначаныя высокай ступенняй мастацкай праўдзівасці і глыбінёй пранікнення ў характар і псіхалогію чалавека, у нашы дні загучалі па-новаму, адкрываючы невядомыя грані пісьменніцкага таленту.

¹ Наша ніва. 1914. 2 кастр.

² Гарэцкі М. Зб. твораў. Мн., 1984. Т.1. С. 51. У далейшым у тэксце ўказваецца толькі старонка выдання.

³ Гарэцкі М. Рунь. Вільня, 1914. С. 10—11.

⁴ Узвышша. 1928. № 1. С. 125.

⁵ Узвышша. 1928. № 3. С. 131.

⁶ Карскі Е. Ф. Белорусы. Пг., 1916. Т. 3. Вып. 3. С. 373.